

**Biblioteka
LingVariów**

Tom 23

Słowiańska frazeologia gwarowa

**pod redakcją
Macieja Raka i Kazimierza Sikory**

**Uniwersytet Jagielloński
Wydział Polonistyki**

SŁOWIAŃSKA FRAZEOLOGIA GWAROWA

Biblioteka „LingVariów”

T. 23

**Redaktor naukowy serii
Miroslaw Skarżyński**

SŁOWIAŃSKA FRAZEOLOGIA GWAROWA

pod redakcją
Macieja Raka i Kazimierza Sikory

Z prac Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego

Biblioteka „LingVariów” T. 23

SŁOWIAŃSKA FRAZEOLOGIA GWAROWA

pod redakcją
Macieja Raka i Kazimierza Sikory

**Księgarnia Akademicka
Kraków 2016**

Recenzenci

prof. dr hab. Wiesław Boryś
prof. dr hab. Adam Fałowski
prof. dr hab. Stanisław Koziara
dr hab. Alicja Nowakowska, prof. UW.

Redakcja

Justyna Wójcik

Korekta

Karolina Bogacz i Magdalena Romanowska

Skład i łamanie

Małgorzata Manterys-Rachwał

Okładka

Paweł Sepielak

Publikacja dotowana przez Wydział Polonistyki UJ

ISBN 978-83-7638-738-3 (wersja papierowa)

ISBN 978-83-7638-739-0 (e-book)

<https://doi.org/10.12797/9788376387390>

© Wydział Polonistyki UJ oraz autorzy

KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel./faks: 12 431 27 43, 12 421 13 87
e-mail: akademicka@akademicka.pl

Księgarnia internetowa:
www.akademicka.pl

SPIS TREŚCI

WSTĘP	7
-------------	---

ZAGADNIENIA OGÓLNE

ANNA TYRPA, Co wiemy o frazeologii gwarowej w 2015 roku?	13
MACIEJ RAK, Czego nadal nie wiemy o frazeologii gwarowej?	31
KAZIMIERZ SIKORA, „Komu Pan Bóg rozum odbiera?” – czyli kilka uwag na temat pragmatyki przysłów	43
ОЛЕНА ВІТАЛІЙВНА ДЕХТЯРЬОВА, Щодо визначення поняття діалектна фразеологічна одиниця (на матеріалі художніх творів західноукраїнських письменників) ...	53

FRAZEOGRAFIA GWAROWA

FABIAN KAULFÜRST, Dolnoserbbska frazeologija. Aktualna żelabność mjazy rewitalizaciju rěcy a historiskeju frazeologiju	65
LIDIA PRZYMUSZAŁA, O problemach leksykograficznego opisu frazeologii w słownikach gwarowych (na przykładzie <i>Słownika gwar śląskich</i>)	75

FRAZEOLOGIA ŹRÓDŁEM WIEDZY O CZŁOWIEKU

MACIEJ RAK, Wartościowanie w animalistycznej frazematyce gwar polskiego Podtatrza.....	89
KATARZYNA KONCZEWSKA, Frazeologizmy i paremie białoruskich gwar grodzieńskich jako źródło rekonstrukcji obrazu świata mieszkańców wielonarodowościowego regionu.....	109
MAGDALENA DUDA, Ciało człowieka we frazeologii okolic Tarnowa	125
НАТАЛІЯ ХІБЕБА, Бойківські весільні фразеологізми: етнокультурне прочитання	137

SACRUM I PROFANUM

Галина Тимошик, Паремії зі святописемними антропонімами в лексикографічному збірнику <i>Галицько-руські народні приповідки</i> Івана Франка	157
EMIL POPŁAWSKI, Święty Mikołaj w polskiej gwarowej przestrzeni paremiologicznej. Glosa do kulturowego wizerunku biskupa Miry	183

RENATA DŹWIGOŁ , <i>Ś ciebie mo diobol pociechę</i> . O charakterze człowieka na podstawie frazeologizmów i paremii z pola leksykalno-semantycznego <DIABEŁ>	195
Ірина ЧИБОР , Етнокодуння міфологічних уявлень про чорта в українській діалектній фразеології	209
Зоряна Василько , Інтерпретація паремій із мікрообразом-символом <i>сонце</i> в лексикографічному збірнику <i>Галицько-руські народні приповідки</i> Івана Франка	219
Моніка Булава , Paralusz i inne „odmiany złośliwych diablów”, czyli o związkach między chorobą a diabłem we frazeologii gwarowej.....	229

BIEDA

Ewa Młynarczyk , Językowy obraz pożywienia ludności wiejskiej w sytuacjach niedostatku materialnego (na przykładzie wybranych frazemów).....	253
Ilona Gumowska , Językowy obraz biedy w związkach frazeologicznych i paremiach o charakterze gwarowym	267

MONIKA BUŁAWA
INSTYTUT JĘZYKA POLSKIEGO PAN, KRAKÓW

PARALUSZ I INNE „ODMIANY ZŁOŚLIWYCH DIABŁÓW”, CZYLI O ZWIĄZKACH MIĘDZY CHOROBA A DIABŁEM WE FRAZEOLOGII GWAROWEJ

– A idźże do paralusza! – ofuknął nas nieraz ze złością [ojciec].
– Ki smutek cię tu nadał! Albo: – Ki grzysi cię tu przynieśli.
Według jego widać uważania: Smutek, Grzech, Paralusz,
także Fras, czy Kaduk – były to odmiany złośliwych diabłów.
(S. Pigoń, *Z Komborni w świat. Wspomnienia młodości*,
Kraków 1957: 106).

Artykuł ten, poświęcony zagadnieniom frazeologicznym, powstał przy okazji moich badań nad gwarowymi nazwami chorób. Korzystając z kartoteki *Słownika gwar polskich* PAN¹ (SGP), a także dodatkowych źródeł etnograficznych, zebrałam nie tylko bogaty zbiór leksemów z interesującej mnie grupy semantycznej, ale także zgromadziłam zawierające je frazeologizmy. Mimo że kartoteka SGP nie była tworzona z myślą o systematycznym gromadzeniu tego rodzaju jednostek, zebrany przeze mnie materiał okazał się na tyle obfity, że pozwala na pokazanie typowych funkcji, jakie nazwy chorób pełnią we frazeologii gwarowej.

W materiale tym wyraźnie wyodrębniają się dwie grupy związków: pierwsza obejmuje przekleścia, druga zaś – będąca w niniejszym artykule przedmiotem mojego zainteresowania – frazeologizmy, których wspólną, wyróżniającą cechą jest to, że mają one swoje odpowiedniki zawierające rzeczownik *diabeł* lub jego bli-

¹ Zawiera ona materiały gwarowe, rękopiśmienne i wyekscerpowane ze źródeł drukowanych, zapisane w XIX i XX w. na terenie polskiego obszaru gwarowego. Gromadzi również leksemy i frazeologizmy kaszubskie ze względu na to, że gwary kaszubskie długo były traktowane jako gwary języka polskiego (od 2005 r. kaszubszczyzna ma status języka regionalnego). Jednostki te również uwzględniam w niniejszym artykule.

skoznaczniki (np. *bies, lichy, czart*): odpowiedniki tożsame pod względem znaczenia, obrazowania oraz – z pewnymi wyjątkami – formy składniowej. Przyjmując definicję wariantywności jednostek frazeologicznych, która dopuszcza niesynonimiczność wymiennych komponentów leksykalnych (z taką sytuacją mamy tu do czynienia), ekwiwalentne związki frazeologiczne z komponentem o znaczeniu ‘diabeł’ oraz z nazwami chorób będę traktowała jako leksykalne warianty frazeologiczne².

Zaznaczyć muszę, że głównym obiektem analizy są w tym artykule jednostki z nazwami chorób, dlatego też w prezentacji materiału frazeologicznego będzie widoczna pewna asymetria. Nie interesuje mnie tu wymiennność synonimiczna w obrębie frazeologizmów z komponentem o znaczeniu ‘zły duch’: na potrzeby swojej analizy podaję jedynie ogólnopolski frazeologizm z rzeczownikiem *diabeł*, pomijając jego ogólnopolskie i gwarowe warianty z bliskoznacznikami. Pokazuję natomiast wszystkie gwarowe frazeologizmy z nazwami chorób (z podaniem ich dokładnej lokalizacji geograficznej), które można uznać za warianty danego związku z wyrazem *diabeł*.

Dla przedstawienia związków z tym komponentem posłużyłam się materiałem zaczerpniętym ze słowników języka polskiego, zarówno historycznych, jak i współczesnych, *Nowej księgi przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich* (NKPP) oraz z opracowań Anny Engelking (2010) i Doroty Adamiec (2007). Materiał gwarowy pochodzi, jak już wspomniałam, z kartoteki SGP. Kilka jednostek wyekscepowywałam ponadto z kartoteki *Słownika gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur* (opatruję je skrótem *k. SGOWM*). Prezentując poszczególne jednostki frazeologiczne, podaję ich lokalizację zgodnie z zasadami stosowanymi w SGP³. Jeśli materiał pochodzi ze źródeł drukowanych, po skrócie nazwy powiatu następuje skrót odnoszący się do publikacji, z której jednostka została wyekscepowana. W wypadku fiszek rękopiśmiennych skrót nazwy powiatu poprzedzony jest nazwą miejscowości, w której zbierano materiał. Cytaty gwarowe, niezależnie od tego, jak zostały zapisane w źródłach drukowanych i rękopiśmiennych, podaję w zapisie ortograficznym (na zasadzie wyjątku wprowadzając litery *á, é* na oznaczenie samogłosek pochyłonych oraz *ə* w leksemach kaszubskich na oznaczenie szwa), aby uniknąć stosowania znaków fonetycznych. Nie zaznaczam ewentualnej labializacji.

² Problematyka wariantywności frazeologizmów z komponentem ‘diabeł’ została poruszona także w odniesieniu do innego rodzaju komponentów wymiennych. Renata Dźwigoł (2014) dokonała analizy porównawczej wariantów frazeologicznych z komponentami ‘pies’ oraz ‘diabeł’. Dorota Adamiec (2007: 163) oraz Anna Tyrpa (2001: 56) zwróciły uwagę na wymiennność w synonimicznych związkach wyrazów *Bóg* i *diabeł* (lub jego bliskoznaczników), np. *do Boga/do diabła* ‘wiele’, *daj kogo Bogu/daj kogo diabłu* (Adamiec 2007: 163).

³ Czyli zgodnie z „Wykazem gromad PRL” i „Alfabetycznym wykazem powiatów, miast i gmin PRL” według stanu na dzień 1 VII 1952 r. (uzasadnienie takiej decyzji zob. SGP I: LII).

Nim przejdę do omówienia materiałów gwarowych, należy podkreślić, że także w dawnej i współczesnej polszczyźnie ogólnej znane są warianty frazeologizmów z komponentem ‘diabeł’ mające w swoim składzie hiperonim *choroba* lub rzeczownik *cholera* (zob. Bera 1997), por. np.:

- *na diabła, po diabła, po jakiego diabła* = *na cholere, po cholere, po jaką cholere* (SJPD I: 891), także: *na jaką cholere* (SJPD I: 891) (por. też: gw. *po chorobę: A po chorobe jo mom chodźić* (łącz PJPAN 37: 314));
- *jeden diabeł* = *jedna cholera* (PSWP VII: 53);
- *rzucić coś, wszystko do diabła/w diabły* = *rzucić coś w cholere* (WSJP PAN);
- *diabeł/diabli kogo, co nadał/nadali, przynieśli* = *choroba nadała, przyniosła kogo* (SL I: 259; SW I: 293);
- *diabeł/diabli (go, ją itp.) wie/wiedzą* = *choroba wie: Jada co dzień kielbasę, bułki, serdelki, choroba wie nie co* (SW I: 293); *Do apteki po dwa razy na dzień lataj, do magła drałuj i choroba wie, gdzie nie chodź* (SJPD I: 899)⁴; *cholera (go, ich itp.) wie* (SJPSz I: 270);
- *idź itp. do diabła* = *idź do choroby* (SL I: 259; SW I: 293; SJPD I: 899); *idź do cholery* (SW I: 290; SJPD I: 891) (por. też: gw. *idź pod cholere* (Żabików radz-podl)).

We współczesnej leksykografii leksem *choroba* traktowany jest jako eufemistyczny odpowiednik leksemu *cholera* (np. „Słowo *choroba* jest używane eufemistycznie zamiast słowa *cholera*, zwłaszcza w przekleństwach” (ISJP I: 173), tak samo w: SJPSz I: 274; USJP I: 430; PSWP VII: 66). Z perspektywy synchronicznej interpretacja taka jest właściwa: jedna z technik eufemizowania polega na używaniu wyrazów zaczynających się tak samo jak wyraz, którego wymówienia chce się uniknąć (np. *kurna, cholewa*); leksem *choroba* spełnia to kryterium, może więc być traktowany jako zastępczy w stosunku do leksemu *cholera*. Jako jego hiperonim jest to również wyraz zastępczy w kategoriach semantycznych. Inaczej jednak rzecz wygląda na poziomie diachronicznym: dane ze słowników historycznych wskazywałyby, że frazeologizmy ze słowem *choroba* wykształciły

⁴ Frazeologizmy *diabli wiedzą, diabeł wie* definiowane są w słownikach jako związki wyrażające niewiedzę, niemożność poznania prawdy (np. ‘nikt nie wie, nie wiadomo’ SJPSz I: 392). W przytoczonych cytatach związek *choroba wie* jako element kończący wyliczenie informuje, że nie jest ono kompletne, wyrażając przy tym negatywne nastawienie nadawcy do opisywanej rzeczywistości (irytację, niezadowolenie). Warianty z rzeczownikiem *diabeł* także mogą występować w takiej funkcji.

się wcześniej od tych ze słowem *cholera*, a zatem niezależnie od nich, nie zaś jako ich eufemistyczne odpowiedniki.

Jednostki frazeologiczne ze słowem *choroba*, w których podawane jest ono jako synonim słów *kaduk*, *kat*, *diabeł*, notuje słownik Lindego: *Bodaj go choroba!*; *Niech mię choroba weźmie*; *O niechże diabli, choroba, wszystko złe takich bierze Ichmościów*; *Otóż i oni, na moje nieszczęście! czy tu choroba ich niesie!*; *Czy choroba nadała tego posłańca?*; *Idź do choroby!* (SL I: 259) (wszystkie cytaty pochodzą z druków wydanych w XVIII w., ostatni przykład podany bez źródła). Słowo *cholera*, jako *kolera* odnotowane wprawdzie już w SS^tp I: 245 (zapożyczenie z łac. *cholera*, co z gr. *choléra* (SEJPSław II: 352)) w znaczeniu ‘temperament choleryczny’, dopiero w dobie średniopolskiej nabrało znaczenia groźnej choroby epidemicznej objawiającej się biegunką i wymiotami. SESł (II: 352) podaje, że znaczenie to ustaliło się około połowy XIX w., według SEBań (I: 142) *cholera* występowała w tym znaczeniu od drugiej połowy XVIII w. Cytaty podane w ESJPXVII–XVIII w haśle *Cholera* pod znaczeniem ‘ostra zakaźna choroba układu trawiennego’ pochodzą jednak ze źródeł jeszcze wcześniejszych: z XVII i pierwszej połowy XVIII w. W tym nowym znaczeniu słowo *cholera* było – według SEBań I: 142 – „od XIX-2 częste w przekleństwach (*niech go cholera weźmie*; *idź do cholery*; *do cholery z tym*), później też jako epitet obelżywy (*ty cholero*; *ale z niej cholera*)”. Popularność tę, której nie zyskała żadna z nazw groźnych chorób, tłumaczy Andrzej Bańkowski „nie częstością epidemii, ale wybitną eufonią słowa” (SEBań I: 142). Przekleństw ze słowem *cholera* nie notuje słownik Lindego, są już one natomiast poświadczone w SW (I: 290, gm.: *A żeby cię cholera wzięła!*; *Idź do cholery*). Dla uzupełnienia tych informacji leksykograficznych o dane dotyczące samej choroby warto dodać, że w Europie, w tym w Polsce, epidemie cholery były zjawiskiem charakterystycznym właśnie dla wieku XIX (Gajda 2011: 442).

W materiałach gwarowych kartoteki SGP zostały odnotowane frazeologizmy z wyrazami *cholera* i *choroba* takie same jak wyżej przytoczone (zob. hasła *Choroba* i *Cholera* w SGP). Zebrałam jednak również inne frazeologizmy, w większości dyferencyjne w stosunku do tych notowanych w dawnych i współczesnych słownikach języka polskiego⁵, a także zawierające nazwy innych niż *cholera* chorób. Są to następujące jednostki:

1) *Idź itp. do diabła* =

- związki z gwarowymi nazwami paraliżu: *A idźże do paralusza*⁶! (kroś Pi-goń 106); *Idź do palarusa* (ok. Kielc Zb II: 251); *Wynoś się do palarusa*

⁵ Sprawdzone zostały następujące słowniki: SS^tp, SPXVI, ESJPXVII–XVIII, SL, SW, SJPD, SFJP, a także NKPP.

⁶ Forma *paralusz* w SW IV: 55 odnotowana jako gwarowa, w SJPD VI: 117 jako dawna. U Lindego także forma *palarusz*: *Jeżeli lęę, niechby mię palarusz (paraliż) naruszył* (SL IV: 46).

- (ok. Przasnysza SKJ V: 118); *Do palarusa byś poszła* (zam PF V: 823) (por. *Trzecie pismo wysła się do Chowańskiego, by sobie szedł do paralusa*. Sienk[iewicz] (SW IV: 55; forma *paralus* podana jako gwarowa));
- *Bięż do szlaka!*⁷ (Kuj Kuj I: 52); *Idź do ślaka!* (Kuj Kuj II: 277);
 - *Idź do morówki*⁸ (Kuj Kuj I: 52);
 - *Idź sobie do bóla! – do stu bólów!* (wys-maz Wisła X: 352); *Idź do bóla, idź do bólów ciężkich!* (ok. Łomży BibWarsz 1860 II: 749)⁹ (por. *ból* ‘diabeł’ (ESJPIXVII–XVIII s.v.; SL I: 145) oraz zwroty, w których rzeczownik *ból* użyty jest w tym znaczeniu: *być u bóla*, *zjeść bóla* (ESJPIXVII–XVIII s.v.)).
- 2) *Pal* (cię, was itp.) *diabli* =
- *Pal go cholera* (kols NT II: 226);
 - *Pal go kolka!* (gar Zb VIII: 255);
 - *Pal go szlak!* (Kuj Kuj II: 277) (por. h. *Szlag* SW VI: 631: *Pal ją tam szlag!*; ten sam cytat w: SKarł V: 304).
- 3) *diabeł/diabli* (go, ją itp.) *wie/wiedzą* =
- *Szlak go tam wie, do czego to ma być* (Mrągowo k. SGOWM); *Ślak go zie [wie], jeki ón stary* (Zgniłocha nierz k. SGOWM); *Szlak go tam wie* (Węgój resz k. SGOWM)¹⁰;
 - *Kolka jech tam hié [wie]* (Janki Młode ostroł);
 - *A palarus zi!* [wie] (w odpowiedzi na pytanie eksploratora) (Mrągowo SGOWM VI: 31).
- 4) *Diabla wart* = *szlaka (ślaka) wart*: *Ej, droga ta szlaka warta* (Kuj Kuj II: 277); *Jedni mnie ją chwalili, / że Kasia dobra była, / drudzy mi ją ganili, / że szlaka warta była* (z pieśni, lip Maz VI: 56); *Jest tać-ta [dzieweczka] cwarta, / ta ślaka warta* (z pieśni, al-kuj Kuj II: 11).
- 5) *Na diabla* = *na szlaka*: *Na szlaka to ten kawaler, co ze trzoma godo* (z pieśni, Stawiguda olsz k. SGOWM); *Prawde wróbel gada, co na dachu siada, na szlaka-ć to ten kawaler, co ze trzoma gada* (z pieśni, Opaleniec szczyc k. SGOWM).
- 6) *Ki diabeł* = *Kiz tam poraż! A kiz tam porazi; gdy komu coś zginie, to mówi: A kiz tam poraż, znoł chto to wziół* (miel PKJ II: 80).

W tekstach pieśniowych odnotowałam ponadto połączenie *zjeść szlaka (ślacha)*: *Dam ci gęby z chęci, mám cię na pamięci, ale matka szlaka zjadła, wciąż*

⁷ Nazwa ta oraz *kolka* i *poraz* zostały omówione w dalszej części artykułu.

⁸ *Morówka* ‘morowa zaraza, morowe powietrze, dżuma’ SJPd s.v.

⁹ *Ból* w gwarach miał nie tylko znaczenie znane ze współczesnej polszczyzny, był także nazwą różnych chorób i dolegliwości, m.in. gośca (zob. SGP II: 425–426).

¹⁰ Odnośnie do związków z jednostkami *sz(ś)lak*, *ślach* odnotowanych na Warmii i Mazurach należy wspomnieć, że jest to obszar, na którym gwary zapożyczyły niem. *Schlag* w znaczeniu ‘piorun’. Brałam zatem pod uwagę możliwość, że wymienione jednostki łączą się z tym znaczeniem, nie zaś z nazwą choroby, co jednak stanowi mniej prawdopodobną interpretację.

mi się tu kręci (Zb VI: 151–152); *Twoja wiara ślacha zjadła, już ja od niej mocno zbladła* (słowa kierowane przez dziewczynę do chłopca, który ją uwiódł) (Mr MazPr: 326). Zarejestrowany w SJPD II: 120 zwrot *zjeść diabła, sto diablów* (z definicją ‘przekleństwo, zwrot wyrażający gniew, złość’) stanowi najbliższy formalnie odpowiednik frazeologiczny z komponentem ‘diabeł’, jednak podane przykłady jego użycia pokazują, że pełnił on inną funkcję niż przywołane tu połączenia z wyrazem *szlak* (np. *Zziajany i dziki, jak bomba wypadł... prezes. „Sto diablów zjedliście!” wrzasnął*).

Motyw zjedzenia lub wypicia diabła występuje również w innych frazeologizmach, np. *zje diabła, choćby zjadł diabła, niech sto diablów zjem, jeżeli...* ‘choćby nie wiem co (nigdy się to nie stanie)’ (SJPD II: 120), *bogdaj wypił diabła, bodaj diabła zjadła* (NKPP I: 429). A. Engelking interpretuje tego rodzaju jednostki jako nawiązujące do magicznej praktyki zadawania diabła, czarów czy też choroby w jedzeniu lub w piciu, przeważnie w wódce (Engelking 2010: 252–253). Również D. Adamiec (2007: 118) wiąże je z wiarą w to, że siła nieczysta może dostać się do człowieka przez przelyk, że diabła można zjeść. Z tymi motywami łączą się też zapewne przywołane frazy. Pierwsza z nich bliska jest jeszcze innych frazeologizmów – *diabeł w kogoś wstąpił, diabeł w kimś siedzi*, u swoich podstaw mających wierzenia, zgodnie z którymi diabeł może opętać człowieka, dostając się do jego środka (Adamiec 2007: 117). Być może – podobnie jak oba te frazeologizmy – służy ona do wyrażenia negatywnej oceny człowieka złego, złośliwego albo też ruchliwego, zachowującego się niespokojnie. Drugi wyimek z pieśni – *twoja wiara* [‘wierność’¹¹] *ślacha zjadła* – podany został w źródle jako wariant wersu *twoja wiara mnie uwiódła*. Trudno o jednoznaczne zdefiniowanie znaczenia, w jakim występuje tutaj zwrot *zjeść ślacha*. Poza wspomnianymi już frazeologizmami można jednak w tym kontekście przywołać dodatkowo podane w SL (VI: 1070) połączenie *zjecie mi diabła*, objaśnione jako ‘oszukacie się, zawiedziecie się potężnie’¹².

Kilka nazw, które pojawiły się w przywołanych wyżej frazeologizmach (*kolka, szlak, poraz*), wymaga objaśnienia.

Kolka – pierwotnie *kolika* (XVI–XVIII w.) z sřlac. *colica (passio)*, co przejęte z gr. *kōliké nōsos* ‘choroba jelit’ (SESř II: 356; SEBor: 244). Obecna forma *kolka* powstała wskutek skojarzenia z czasownikiem *kłuć* (*kolę*) i z pierwotnym *nomen actionis kolka* ‘kłucie’, ‘przedmiot kolący: szpilka drzewa iglastego’, ‘kolec ostu, łopianu’ (SESř II: 356). Jednostki te to nazwy dolegliwości bólowych znane w języku ogólnopolskim: *kolika* – ‘choroba (dzisiaj objaw chorobowy) charakteryzująca się ostrym bólem spowodowanym stanem zapalnym w przewodzie pokarmo-

¹¹ Według objaśnienia w źródle.

¹² Inny jeszcze frazeologizm z czasownikiem *zjeść* i nazwą choroby (a właściwie: objawu choroby) podaje słownik Lindego: *Sto gorączek niech zje, mów mu ode mnie* (SL II: 96).

wym lub płucach’ SPXVI s.v.; *kolka* – ‘kłucie, ból kłujący, ból brzucha, rznięcie’ SW s.v.; ‘gwałtowny, kurczowy ból w jelitach, w okolicy nerek, w prawym podżebrzu itp.; kłucie, rznięcie’ SJPD s.v. W medycynie ludowej posługiwano się nazwą *kolka* na określenie bólów odczuwanych w jamie brzusznej lub klatce piersiowej (diagnostyka ludowa nie pozwalała na bardziej precyzyjne wyróżnianie poszczególnych schorzeń, zob. np. Tylkowa 1989: 84, 88; Libera 1995: 11). Podkreślić trzeba, że leksem ten funkcjonował jako nazwa choroby, nie zaś objawu – charakterystyczną cechą diagnostyki ludowej było bowiem traktowanie zjawisk, które z punktu widzenia medycyny naukowej stanowią jedynie symptomy schorzeń, jako samodzielnych jednostek chorobowych. Podane tu wyjaśnienia są potrzebne przede wszystkim ze względu na to, że obecnie leksem *kolka* często używany jest w odniesieniu do niegroźnej dolegliwości bólowej o niechorobowym charakterze, powstającej w wyniku gwałtownego śmiechu lub szybkiego biegu.

Szlag – piętnastowieczne zapożyczenie ze śrwniem. *slac*, *slages*, niem. *Schlag* ‘cios, uderzenie; udar (mózgu), porażenie, apopleksja; bicie’ (od *schlagen* ‘bić, uderzać’) (SEBor: 604). W historycznych słownikach języka polskiego leksem ten odnotowywany jest w znaczeniu ataku apopleksji i paralizu¹³ w następujących formach: *szlag* lub *ślag* (SSp VIII: 572, zapis *slag* nie pozwala na jednoznaczną interpretację); *szlak*, *ślak* (SL V: 594); SW VI podaje formy *szlag* (na s. 631 bez kwalifikatora, na s. 632 jako gwarową), *szlak* (na s. 632), *ślag* (na s. 632 jako gwarową). Słowniki powojenne notują formę *szlag* w znaczeniu ‘apopleksja’, jednak z informacją, że wyraz ten funkcjonuje już tylko jako człon utartych połączeń, m.in. *szlag kogo trafił* (*trafi*) ‘ktoś dostał (dostanie) ataku apopleksji’, *niech cię* (*go*, *was*) *szlag trafi*; *szlag* (*by*) *to trafił*; *niech to wszystko szlag trafi* SJPD s.v. W gwarach omawiany leksem występuje jako nazwa choroby, synonim słowa *diabeł* oraz składnik frazeologizmów; odnotowany został w formach: *szlag*, *ślag*, *szlak*, *ślak*, *ślach*, kasz. *szlach*.

Poraz – wyraz poświadczony w kartotece SGP w kilku punktach Małopolski (Rogoźnik n-tar; Mszana Dolna lim; n-tar (Orawa) KąśSGO II: 127), definiowany jako paraliż, porażenie (np. *dostał poraż do głowy*) (por. *porazić* ‘spowodować bezwładność, znieruchomienie; sparaliżować’ SJPD s.v.).

Nie wchodząc w szczegółową analizę poszczególnych frazeologizmów, można jednak stwierdzić, że przynależność zarówno diabła, jak i choroby do sfery tego, co złe, powoduje, że związki, w których występują nazwy obu tych rzeczywistości, są wyspecjalizowane w wyrażaniu negatywnego nastawienia nadawcy wobec czegoś lub kogoś, por. *diabeł/choroba kogoś nadał(a)*; *idź do diabła/do choroby/do cholery/*

¹³ Dochodzi do pomieszania choroby i jej skutku: całkowity lub częściowy paraliż jest skutkiem apopleksji, czyli nagłego przerwania dopływu krwi tętniczej do pewnego obszaru mózgu.

*do paralusza/do szlaka/do morówki/do bóla; pal (cię, was itp.) diabli/cholera/kolka/szlak*¹⁴; *rzucić coś w diabły/w cholerę; jeden diabeł/jedna cholera; ki diabeł*¹⁵/*ki poraż; na diabła/na cholerę/na szlaka; po diabła/po chorobę/po cholerę.*

Można w tej grupie frazeologizmów wyróżnić jednostki, w których – jak to określa D. Adamiec (2007: 115) – diabeł utożsamiany jest z nicością; chodzi tu o frazeologizmy, które można definiować, nazwę diabła zastępując zaimkami *nikt* lub *nic*: *diabła/szlaka wart* ‘nic niewart’; *diabeł/choroba/cholera/palarus/kolka/szlak wie* ‘nikt nie wie’. Drugi z przywołanych związków nie wyraża bezpośrednio negatywnej oceny jakiegoś obiektu, komunikuje jednak niemożność poznania prawdy, a więc coś, co jest zjawiskiem przeważnie wartościowanym negatywnie. Posłużenie się nazwą diabła jako komponentem równoważnym znaczeniowo zaimkowi *nikt* lub *nic* stanowi schemat budowania frazeologizmów, który pozwala tworzyć całą serię tego typu związków, jak o tym świadczy materiał z okresu baroku pokazany przez D. Adamiec (2007: 115): *diabeł komu do kogo* ‘daj spokój, nic ci do mnie’, *diabeł się kogo będzie pytał* ‘nikt się nie będzie pytał (o zdanie)’, *diabeł wierz komu* ‘nie wierz nikomu’, *diabeł to widział* ‘nikt czegoś takiego nie widział’, *diabła on wie* ‘nic nie wie’, *czorta Bóg dopomoże* ‘nic Bóg nie pomoże’, *diabła sobie ważyć* ‘lekceważyć, nic się nie przejmować czymś’. Według tego samego wzorca zostały utworzone następujące związki z leksemem *choroba*: *chorobę będziesz miał z tego* ‘nic nie będziesz miał z tego’; *chorobę dostaniesz* ‘nic nie dostaniesz’ (SW I: 293); *choroba mi do tego* ‘nic mi do tego’ (dęb SKarł I: 198); nieco inny, jednak podobny schemat realizuje także fraza z rzeczownikiem *kolka*: *Dostaniesz kolke, a nie piniondze* ‘nie dostaniesz pieniędzy, nic nie dostaniesz’ (Nienadówka kolb). Fraza *choroba mi do tego* ma swój bezpośredni odpowiednik z komponentem ‘diabeł’ (*diabli komu do tego* (SJPD II: 121)). Niewykluczone, że w dawniejszej polszczyźnie udałooby się znaleźć także ekwiwalenty dla pozostałych frazeologizmów, co jednak nie wydaje się tutaj najistotniejsze. Można bowiem w tym wypadku mówić o wariantowości dotyczącej nie tylko poszczególnych jednostek frazeologicznych, ale także pewnego ich typu – obejmującego jednostki z komponentem równoważnym znaczeniowo zaimkowi *nikt* lub *nic*, który jako komponent wymienny może być wyrażony nazwą diabła, hiperonimem *choroba* albo nazwą konkretnego schorzenia.

¹⁴ Frazeologizm ten z rzeczownikiem *diabeł* lub z rzeczownikami synonimicznymi definiowany jest jako wyrażający postawę obojętności, np. *Pal (cię, was itp.) diabli, kaci, lichu* ‘niech tam, wszystko jedno, mniejsza o to’ (SJPSz II: 585). Chodzi tu jednak często o tego rodzaju obojętność, która też w istocie ma charakter deprecjonujący.

¹⁵ Wyrażenie *ki diabeł* (podobnie jak i *na diabła/na cholerę, po diabła/po cholerę*) używane jest m.in. w pytaniach wyrażających zdziwienie czy zaskoczenie (czyli uczucia, z którymi nie musi wiązać się negatywne wartościowanie). Jak jednak zauważa D. Adamiec (2007: 118), analizując frazeologię okresu baroku, związek *ki diabeł* i pokrewne mu występują w kontekstach wskazujących, że służą one do wyrażenia „nieprzychylnego zdziwienia, niechętnego niedowierzania mówiącego”, i nie są bynajmniej neutralne emocjonalnie.

Wśród omawianych tu wariantów frazeologicznych można wyróżnić podgrupę jednostek będących ekspresywnymi wyrażeniami informującymi o dużej ilości lub dużej intensywności czegoś. W odmianie ogólnopolskiej treści takie wyrażane są zarówno przez frazeologizmy z komponentem *diabeł*: *jest czego do diabła (i trochę)*, *mieć czego do diabła* (SJPD II: 120); *jak diabli, jak wszyscy diabli, jak sto, trzysta itp. diabłów* ‘w odniesieniu do rzeczowników: ogromny; do przymiotników, przysłówków, czasowników: bardzo’ (SJPD II: 121), jak i za pomocą synonimicznych związków z leksemami *cholera*, *zaraza* oraz *choroba*:

– *cholera*: *(czegoś jest) do cholery (i trochę)* (SJPSz I: 270); *do cholery i ciut, ciut* (SPLP II: 91); *od cholery (i trochę)* (ISJP I: 171); *jak cholera* (SJPD I: 891); *zły jak cholera; zimno jak cholera; mróz jak cholera itp.* (SJPSz I: 270); *jak wielka cholera* (SPLP III: 488) (przykłady gwarowe zob. SGP, h. *Cholera*, też z przyimkiem *w*: *w cholere*: *W cholere śpiwały godzinki, a w cudzy wyce kradli* (Świątniki sand));

– *zaraza*: *jak zaraza* (SPLP III: 490);

– *choroba*: *do choroby* (SPLP III: 92); *jak choroba* (SPLP III: 451) (przykłady gwarowe zob. SGP, h. *Choroba*, też z przyimkiem *od*: *od choroby: Wódki nawieźli od choroby* (Huszcza biał-podl)).

We frazeologizmach gwarowych występowały także inne niż wyżej wymienione nazwy chorób: *mór*; *pomorek* ‘zaraza’, *powietrze* ‘zaraza’, *febra*, *paraliż* (w gwarowych formach), *kolka*, *parch* ‘choroba skóry obecnie nazywana grzybicą woszczynową’ (w gwarach może być też nazwą innej choroby skórnej). Jednostki te przedstawię, dzieląc je na te, które informują o dużej ilości, oraz te, które komunikują dużą intensywność czegoś.

1) Frazeologizmy informujące o dużej ilości czegoś:

a) *do* + nazwa choroby:

– *Jo na piniondze niechciwy, jakbym chcioł, tobym mioł do mora* (Poręby Majdańskie kolb);

– *Robotników to bedzie do palarusa do tyj młocki* (Huszcza biał-podl);

– *Łachów mom do kolki* (Zuzułki węgr);

b) *od* + nazwa choroby: *Wnioskujęm od parcha i troche* (czar SO XIV: 111¹⁶).

2) Frazeologizmy informujące o dużej intensywności czegoś:

a) *od* + nazwa choroby: *Ciente te muchy od kolki* (Janki Młode ostroł);

¹⁶ W źródle podana definicja: ‘stawiamy wnioski bez końca’. Sam leksem *parch* zdefiniowany został jako ‘diabeł, diasek’.

b) *jak* + nazwa choroby:

– *Ta miydnica thusta jak palarus! To pole urośnynte jak palarus* (Huszcza białopodl); *Wəsok* [‘wysoko’] *to bəło jak paraluż. Je to grandy* [‘przykry, uciążliwy, trudny’] *rachunk jak paraluż* (Kasz LPW I: 610);

– *Palic boloł jak frebra* [‘febra’] (Zychorzyn opocz);

– *Nie smakowało mi to jak ślak, alek ta dziubnół cosik, coby sie nie gniywali. Dróga dziurawá jak ślak*¹⁷ (n-tar (Orawa) KąśSGO I: 369);

– *Te dzieci brudne jak pomorki*¹⁸ (Huszcza białopodl);

– *Jak sto morówek* (inow SobKuj: 73)¹⁹.

Przedstawione tutaj związki z komponentem *diabeł* oraz z nazwami chorób nie są w pełni tożsame, jeśli chodzi o ich formę. We frazeologizmach z nazwami chorób użyte zostały przyimki, których nie odnotowałam w wypadku frazeologizmów „diabelskich”: *od* (np. *od cholery*, *od choroby*, *od kolki*) oraz *w* (*w cholerę*). Poszczególne frazeologizmy różnić się też mogą dodatkowymi elementami rozbudowującymi podstawową strukturę *od / do / jak + diabeł / nazwa choroby* (np. *jak wielka cholera*, *do cholery i ciut, ciut*).

Również w wypadku związków o znaczeniu kwantytatywnym wymiennosc członów z nazwami diabła i choroby zasadza się na negatywnym wartościowaniu obu tych zjawisk. Przytoczone wyżej frazeologizmy wpisują się w ciąg synonimicznych wyrażen, których cechą charakterystyczną jest to, że występują w nich leksemy o negatywnym nacechowaniu, por. *do groma* (*grom* jako element przekleństw), gw. *jak psi*, np. *ślóne jak psi* (KąśSGO I: 369) (negatywne konotacje leksemu *pies*), wulg. *jak skurwysyn*, np. *ziąb jak skurwysyn* (SPLP III: 480)²⁰.

Wykorzystywanie leksemów o negatywnym nacechowaniu aksjologicznym (do takich należą nazwy chorób) jako komponentów związków informujących o dużej ilości lub intensywności czegoś jest zjawiskiem analogicznym do procesów neosemantyzacji, jakim podlegają leksemy, które podstawowo wyrażają negatywne wartościowanie, a wtórnie wykształcają znaczenia o charakterze ilościowym (np. *straszny* ‘bardzo duży, bardzo intensywny’, *strasznie* ‘bardzo’).

¹⁷ Por. sł. *niečo boli, páli ako ślak* ‘veľmi’ [‘bardzo’] (SSJ IV: 430).

¹⁸ *Pomorek* – daw. ‘choroba zakaźna, epidemia (głównie zwierząt); pomór’ SJPD s.v. W źródle podana informacja: *brudny jak pomorek* ‘bardzo brudny’.

¹⁹ W źródle podana definicja: „tyle co *jak diabli*!”. Z tego względu zaliczyłam ten związek do wyrażen o znaczeniu kwantytatywnym; w źródle brakowało jednak przykładów użycia, które by to potwierdzały.

²⁰ Warto jednak dodać, że w funkcji kwantytatywnej funkcjonowało także wyrażenie *do Boga* (Adamiec 2007: 149–150; SKarł I: 330–331), a więc zawierające komponent nacechowany pozytywnie.

Powstanie takiego znaczenia może być także rezultatem rozwoju semantycznego przymiotników derywowanych od nazw chorób (por. ogpół. *cholerny* ‘wielki, niezwykle’: *cholerny balagan*; *cholerne szczęście* (SJPSz s.v.); *morowy* ‘o przedmiotach i czynnościach: mocny, straszny, wielki; przyjemny’: *Dostał morowego „kuksa” w bok*; *To musi kosztować morowe pieniądze* (SJPD s.v.)).

Warto jeszcze zwrócić uwagę na kwestię łączliwości pokazanych tu gwarowych wyrażen kwantytatywnych. Większość z nich została użyta w wypowiedziach, w których mowa jest o nieprzyjemnych doznaniach nadawcy (*Nie smakowało mi to jak ślak*; *Palic bolół jak frebra*) lub o zjawiskach negatywnie przez niego ocenianych (np. *Cięte te muchy od kolki*; *Ta miydnicza thusta jak palarus*; *Dróga dziurawá jak ślak*). Trudno na podstawie tak niewielkiej próbki formułować stwierdzenia dotyczące ograniczeń łączliwości omawianych wyrażen do tego rodzaju wypowiedzi (tym bardziej że brak szerszego kontekstu nie zawsze pozwala odczytać nacechowanie aksjologiczne danego cytatu²¹), niemniej dominacji takich użyć można się spodziewać ze względu na negatywne konotacje wartościujące łączące się z nazwami chorób. Co najmniej w jednym jednak zdaniu wyraźnie brakuje powiązania z negatywnym wartościowaniem: *Jo na piniondze niechciwy, jakbym chciół, tobym miół do mora*. Być może nie bez znaczenia jest tu fakt, że w wyrażeniu tym został użyty rzeczownik *mór*, wyróżniający się wśród innych nazw chorób posiadaniem derywatu słowotwórczego (przymiotnik *morowy*), który w wyniku rozwoju semantycznego wytworzył – co jest zjawiskiem nietypowym dla przymiotników derywowanych od nazw chorób – znaczenia wyrażające pozytywne wartościowanie (*morowy* ‘o człowieku: godny uznania, przyzwoity, porządny, dzielny; równy’, ‘o przedmiotach i czynnościach: przyjemny, dobry’ SJPSz s.v.).

Wymienność nazw diabła i nazw chorób należy jeszcze rozpatrzeć w odniesieniu do drugiej grupy frazeologizmów wspomnianej na początku: mianowicie przeklęć. Jest to również ciekawa grupa jednostek wielowyrazowych z nazwami chorób, zasługująca na osobną analizę. W tym miejscu chciałabym przedstawić je jedynie w takim zakresie, w jakim dotyczą one omawianego w tym artykule zagadnienia wariantywności. Odwoływanie się do obu tych rzeczywistości – diabła i choroby – jest zjawiskiem charakterystycznym dla przeklęć. Analizując zawartość treściową tego rodzaju aktów mowy, A. Engelking (2010) wyróżniła dwóch egzekutorów kary, którzy są w nich przywoływani: Boga i diabła, oraz trzy rodzaje złego losu, jaki spotkać może przeklętego: chorobę, śmierć i niedolę. W formułach przeklęć pojawiają się zatem zarówno komponenty o znaczeniu ‘diabeł’, jak i nazwy poszczególnych schorzeń. W zebranych przeze mnie przeklęciach gwarowych były to najczęściej: nazwy chorób epidemicznych (*cholera*, *dżuma*, *morów-*

²¹ Trudno orzec na przykład, czy zdanie *Wəsok* [‘wysoko’] *to bəło jak paralusz* informuje o fakcie neutralnym dla nadawcy, czy też o takim, który ocenia on negatywnie.

ka, pomorek, pomucha, powietrze), nazwy febry (*febra, ograżka, zimnica, zimno*), *paraliż* (w różnych gwarowych formach), *szlag* oraz *kolka*, np. *Zeby cię cholera zabiła* (ok Kielc Zb II: 257); *Zeby cię frybra utlukła!* (tarnob MPTL XXVI: 288); *Niech go paralus ruszy* (zam PF IV: 229); *Żeby cię szlak trafił w samo serce* (tarnob MPTL XXVI: 288); *Bodaj ju kolky sperły* (płoc WMal: 20). Jak widać, występują tu odwołania do tych samych chorób, których nazwy stanowią komponenty także innych frazeologizmów analizowanych w niniejszym artykule.

W kontekście omawianego tu zagadnienia zwraca uwagę czasownik *wziąć*, charakterystyczny dla przekleć, w których diabeł występuje – posłużę się tu wspomnianym terminem A. Engelking (2010) – jako egzekutor klątwy, np. *Niech cię tam już i diabli wezną; Niech to diabli weznóm; Niech cię diasek weźnie* (NKPP I: 434). Czasownik ten w przekleciach spotkać możemy jednak także w połączeniach z nazwami chorób, np. *Żeby cię (jasna) cholera wzięła* (tarnob MPTL XXVI: 288); *Bodaj cię ciuma* [‘dżuma’] *wziena* (z pieśni, Ponikwoda-Lublin Skrz 57); *Niech cię powietrze weźnie* (Degucie suw); *Niech jego pomorek weźnie z tako roboto*²² (Huszcza białopodl); *Bodej cię morzyska*²³ *wzienny* (tarnob Wisła X: 742); *A niech to paralusz weźmie* (Koc SKoc III: 18); *Zeby cię kolka wzięła* (Jan-ki Młode ostroł); *Bodaj cię padacka wziena* (tarnob MPTL XXVI: 288); *A niech go frybra weźnie* (łącz PJPAN 37: 213). Nasuwająca się interpretacja, że również tutaj mamy do czynienia z ekwiwalencją omawianą w tym artykule, nie może jednak nie uwzględniać faktu, że czasownik *wziąć* z nazwami niektórych chorób może tworzyć kolokacje używane w zwykłych, pozafrazeologicznych kontekstach. W zebranym przeze mnie materiale najczęściej były to konstrukcje *choroba/dolegliwość kogoś wzięła* w znaczeniu ‘ktoś zaczął chorować na jakąś chorobę, zaczął odczuwać jakąś dolegliwość’, np. *Przemorz tak, że go wziyna frybra* (ryb PJS IV: 7); *Takie morzyniy* [‘ból brzucha’] *mie wziyno wcora* (Jędrysek lubl); *Jeszcze by mie morzisko wziyno!* (strzel-opol OIW: 131). Konstrukcja taka może jednak również oznaczać, że choroba doprowadziła kogoś do śmierci: *Poszedło* [‘zaraza, choroba epidemiczna’] *wzanło wszétcie moje dzieci* (Kasz Ram: 157).

Podobne zastrzeżenia należy sformułować w odniesieniu do czasownika *porwać*, równie charakterystycznego dla przekleć z diabłem w roli głównej, por. *A bodaj go diabli porwali do piekła; A bodaj cię diabli żywcem do piekła porwali!; Niech mnie wszyscy diabli porwą; Niech trzysta diablów porwie* (Engelking 2010: 252). Nie odnotowałam go wprawdzie w gwarowych przekleciach z nazwami chorób, niemniej frazy z tym czasownikiem rejestruje słownik Lindego: *Żeby go febra porwała!* (SL I: 647²⁴); *Żeby go choroba porwała, tego natręta* (SL IV: 363). I zno-

²² Zob. też inne związki z leksemem *pomorek*: *Coż ty babo! pomorek cię ma wziąć czy co?* (Strupień chłm); *A żeb ciębie pomorek* (Horodyszcze włod).

²³ *Morzysko* – nazwa używana w gwarach na określenie bólów w jamie brzusznej (także w liczbie mnogiej – *morzyska*).

²⁴ W SL (IV: 363) ten sam cytat podany z formą *fiebra*.

wu w interpretacji tego rodzaju fraz nie można pominąć faktu, że w dawniejszej polszczyźnie inny był zakres użycia czasownika *porwać* – tworzył on m.in. kolokacje z nazwami schorzeń i ich objawów, por. *Porwany jest gorączką śmiertelną; Których zwykł kaduk* [‘padaczka’] *porywać, wcześniej miarkują, że się niemoc zbliża* (SL IV: 363); *Gorączka go porywa; Womity* [‘wymioty’] *go porwały; Kolki go porwały* (SW IV: 724).

Powyższe uwagi (niewyczerpujące z pewnością zagadnienia) nie mają na celu zanegowania możliwości interpretowania przekleć z czasownikami *wziąć* oraz *porwać* jako wariantowych w stosunku do tych z komponentem ‘diabeł’. Zwracają jednak uwagę na potrzebę uwzględniania podczas analizy tego rodzaju fraz dodatkowych danych językowych dotyczących kolokacji, w jakich występuje nazwa choroby w kontekstach pozafrazeologicznych.

Kolejną kategorią, w odniesieniu do której można mówić o wariantowości jednostek z nazwami diabła i nazwami chorób, są wyrażenia przyimkowe (z przyimkami *do* oraz *u*) funkcjonujące jako wykrzykniki służące do wyrażania negatywnych stanów emocjonalnych (*do diabła, do stu diabłów, u diabła*). Wyrażenie *do diabła* może być rozbudowane o przyimek *z* i człon nominalny nazywający obiekt wywołujący negatywne uczucia: *do diabła z czymś* (zob. Przybylska 1986: 350). We współczesnej polszczyźnie funkcjonuje ekwiwalentna jednostka z leksemem *cholera* (*do cholery*), w dawniejszej były też znane wyrażenia z komponentem *paraliż* (*do stu paraliży* SW IV: 55) oraz *paralusz* (*do paralusza, u paralusza, na paralusza* SJPD s.v.). Wyrażenia z nazwami paraliżu odnotowałam także w gwarach: *Do palarusa* (ok Kielc Zb II: 257); *Do paralusza!* (Koc SKoc III: 18; Kasz LPW I: 610); *U paralusza!* (Kasz LPW I: 610); *U paralusza jakięgo!* (Kasz SGK IV 29); *Do stok palarusow* (żyw MiesPog: 56). Ponadto w gwarowych wyrażeniach tego rodzaju zostały użyte następujące nazwy chorób:

– *mór*: *Do mora swiantęgo! U mora jaczęgo!* (kar SGK III: 102); też *na mora: To je na mora!* (kar SGK III: 102);

– *powietrze*: *Daj mnie spokój, do pohietrza* (Janki Młode ostroł);

– *kolka*: *Co ty, u kolki, krzycys?* (gar Zb VIII: 255) *Co, u kolki, to sie znacy, że nie chce wliż?* (łącz PJPAN 41: 402); też wyrażenie *tysiąc kolek* (chrzan Rud: 102);

– *szlak* (*ślak*): *Do szlaka* (Kuj Kuj II: 277; Gutkowo olsz k. SGOWM); *Do ślaka* (n-tar (Orawa) KąsSGO I: 193); *Do szlaka, ale mász krzepę!*²⁵ (Tuław-

²⁵ W tym wypadku jednostka *do szlaka* nie służy do wyrażenia negatywnych emocji; komunikuje ona zaskoczenie, zdziwienie, może nawet podziw w stosunku do przedstawionego w wypowiedzi faktu.

ki olsz k. SGOWM); *Do szlaków morowych* (Klucznik olsz k. SGOWM); *Do szlaka z taką robotą. Do szlaka z takim chłopem!* (Tuławki olsz k. SGOWM);

– *parch: Do parcha!* (czar SO XIV: 111).

Z gwar kaszubskich Bernard Sychta podaje wykrzyknik *szlach!* ‘okrzyk wyrażający zdziwienie lub zniecierpliwienie’ (SGK V: 262). Jednak przykłady zarejestrowane w słowniku Sychty po tym wyrazie hasłowym (*Szlacha jes²⁶ nie róz!*; *Ij do szlachy, je to prawda?!; Do szlachy!*) wzbudzają wątpliwość co do słuszności pokazania wśród nich połączenia *do szlachy*, w którym występuje nie omawiany wykrzyknik, lecz rzeczownik *szlach* w D. lp. Inne podane w tym słowniku formy mające związek z leksemem *szlag* to *szlakowie* oraz *szlachowie*, występujące w połączeniach: *Ala szlakowie!* (SGK I: 3), *Ala szlachowie!*, *Ala szlachowie jesz nie róz!* (SGK V: 262) (zob. też SEK I: 73). Notabene forma *szlach* została odnotowana w słowniku Sychty jako osobny wyraz hasłowy ze znaczeniami ‘uderzenie, cios’ oraz ‘apopleksja, udar’ (SGK V: 262).

Jak pokazuje zebrany przeze mnie materiał, może dojść do takich przekształceń semantycznych jednostki będącej nazwą choroby, że w danej gwarze zaczyna ona być traktowana jako synonim rzeczownika *diabeł* lub funkcjonuje jedynie jako element frazeologizmów wariantowych w stosunku do jednostek z komponentem ‘diabeł’.

Tak stało się np. w wypadku nazw chorób występujących w połączeniach: *a kiz tam porazi, a kiz tam poróz* (PKJ II: 80), *do mora, u mora* (SGK III: 102), odnotowanych w źródłach z uwagą, że ich komponenty rzeczownikowe używane są tylko w tego rodzaju wyrażeniach. Poza taką informacją na przekształcenia semantyczne jednostki wskazywać może również sposób jej opisu leksykograficznego. Jako przykłady można podać rzeczownik *paralusz*, który w *Słownictwie kociewskim* Sychty pokazany został jedynie w znaczeniu ‘zły duch, diabeł’ (SKoc III: 18), czy też leksem *szlag* (a konkretnie jego formy *szlak*, *ślak*), który w *Słowniczku wyrazów kujawskich* (Kuj II: 277) zdefiniowano jako ‘diabeł, kat’ i pokazano tylko jako składnik różnych frazeologizmów. Z tego, że w danym opracowaniu nie podano pierwotnego znaczenia leksemu, nie można oczywiście wyciągać wniosku, że nie było ono znane. Istotny jednak jest fakt dostrzeżenia przez autora słownika, że w opisywanej gwarze wyraz funkcjonuje w innym niż nazwa choroby znaczeniu.

W wypadku niektórych nazw chorób za wyznacznik tego, że we frazeologizmach występują one w znaczeniu ‘diabeł’ – a zatem że mamy do czynienia z pro-

²⁶ Forma *jes* zapisana w źródle prawdopodobnie w wyniku błędu literowego (por. niżej *Ala szlachowie jesz nie róz!*). Jak podaje SEK I: 72, *jesz nie róz* była to formułka dodawana do wyrażen zaczynających się wykrzyknikiem *ala*, wyrażających w kaszubszczyźnie zdziwienie, złość, zniecierpliwienie.

cesem personifikacji – można uznać przybieranie przez nie końcówek fleksyjnych właściwych rzeczownikom męskoosobowym (-a w D. lp., np. *do mora, do szlaka*, -'i, -owie w M. lm.: *porazi, szlachowie*).

W zgromadzonym przeze mnie materiale znalazły się również formy, które interpretuję jako przekształcenia leksemu *paraliż*, a których nie odnotowałam w gwarach w funkcji nazwy choroby. Należą do tej grupy następujące jednostki:

– *paraluch*: *Niech cię paraluch weźnie* (Wr JP LXIII: 94); *Idź do paralucha* (Wr JP LXIII: 94); *do paralucha, do stu paraluchów, na paralucha* (Wr SGOWM VI: 31); *Czə paraluch, czə co* (Kasz pd SGK IV: 29);

– *palaruch*: *Jidź do palarucha. Jeki palaruch mi tu przeszkádzą?* (Wr StefSł: 106);

– *parala*: *U parale! Do parale jakiego! Parala, czə nie co! Niech to wszəcə palarowie wezną* (Kasz pd i śr SGK IV: 29) (leksem *parala* w znaczeniu ‘paraliż’ notuje SW IV: 54 z kwalifikatorem „gminny”, z cytatem z Sienkiewicza: *Ręka mi zemdląła. Już mnie parala ima*);

– *paralek*: *U paralka! Żebə do paralce wzanlə!* (Kasz pd i śr SGK IV: 29).

Można wymienić tu także formę *paradyn* (Wr StefSł: 106) – podaną w źródle z informacją, że jest to wyraz synonimiczny wobec leksemu *palaruch* (zob. wyżej) – bez pewności jednak, że mamy do czynienia ze zniekształconą nazwą choroby (w SEK IV: 20 forma ta została przywołana jako jednostka o niejasnej proveniencji).

Opisane tu procesy semantyczne znajdują analogię w rozwoju znaczeniowym zapożyczonego rzeczownika *kaduk*²⁷ (z łac. *cadūcus morbus* ‘padaczka’, zob. SESł II: 17–18). Notowane od XVIII w. znaczenie ‘zły duch, diabeł’ uważa się za powstałe w wyniku derywacji semantycznej od znaczenia ‘padaczka’ (SESł II: 17). W tym wtórnym znaczeniu leksem *kaduk* funkcjonuje jako element licznych związków frazeologicznych, por. *do kaduka, u kaduka; niech kaduk, niech go (ciebie, was, ich) kaduk porwie, niech go (ciebie, was, ich) kaduk zje; po (kiego, jakiego) kaduka; kaduk wie* (SJPD s.v.). W zebranym przeze mnie materiale gwarowym tylko trzykrotnie wyraz ten odnotowałam jako nazwę choroby. W gwarach w większym stopniu zostało zachowane znaczenie wtórne ‘diabeł’ (zob. np. AJKLW X m. 813, s. 164), a przede wszystkim pochodne od niego użycia: *kaduk* w funkcji wyzwiska (*ty kaduku!*) oraz jako element frazeologizmów (w tym przekleć), takich samych jak te, które zostały odnotowane w słownikach języka ogólnego, lub podobnych do nich.

²⁷ Także przywołanego w zacytowanym na początku fragmentie wspomnień jako nazwa jednego ze „złośliwych diabłów”.

Mimo że przedmiotem mojego zainteresowania w tym artykule była przede wszystkim frazeologia gwarowa, wprowadzony porównawczo historyczny i współczesny materiał ogólnopolski pokazuje, że zjawisko wariantywności związków frazeologicznych z komponentem ‘diabeł’ oraz z nazwami chorób nie ogranicza się jedynie do gwarowych odmian języka.

Podstawową przesłanką umożliwiającą pojawianie się w tych samych kontekstach frazeologicznych nazw diabła i chorób jest negatywne wartościowanie obu tych zjawisk. Diabeł i choroba reprezentują podstawowe antywartości w tej sferze rzeczywistości, do której się odnoszą: diabeł stanowi uosobienie zła w sferze wartości sakralnych i moralnych, choroba (obok śmierci) jest zaś tym, co zagraża życiu i zdrowiu – podstawowym wartościom witalnym.

Więcej jednak: diabeł i choroba nie tylko są podobnie wartościowane, istnieje między nimi ścisły związek przyczynowo-skutkowy: przekonanie, że choroba może być wynikiem działania złego ducha, a później w kulturze chrześcijańskiej – diabła, jest jednym z najstarszych sposobów, w jaki próbowano wytłumaczyć sobie istotę choroby (zob. np. Brzeziński 1988: 134). Przyczyn opisywanej w tym artykule wariantywności można dopatrywać się także w ludowych przekonaniach etiologicznych, zgodnie z którymi choroba nie jest wynikiem złego funkcjonowania organizmu, lecz czymś zewnętrznym, wchodzącym w człowieka za sprawą różnych wrogich sił (zob. np. Burszta 1967: 402), z czym wiąże się tendencja do antropomorfizowania chorób, zwłaszcza zaś chorób zakaźnych (zob. np. Marczewska 2012: 167–169). W takim ujęciu choroba jest bytem bardzo podobnym do diabła – wrogą ponadnaturalną siłą, chcącą i mogącą szkodzić człowiekowi.

Biorąc pod uwagę, że analizowane tu frazeologizmy z nazwami chorób są prawdopodobnie wtórne w stosunku do ich odpowiedników z komponentem ‘diabeł’, można także interpretować ich powstanie jako eufemistyczną tendencję do unikania nazwy złego ducha²⁸. Wprawdzie nazwy chorób również należą do tego obszaru, który podlegał w kulturze ludowej tabu językowemu; nie obejmowało ono jednak wszystkich nazw chorób, być może było też słabsze niż to, które dotyczyło nazw złego ducha.

Wykaz skrótów nazw powiatów i innych określeń geograficznych

al-kuj – aleksandrowski,
bial-podl – bialski (Biała Podlaska),
chłm – chełmski,
chrzan – chrzanowski,
czar – czarnkowski,

²⁸ Na ten temat zob. Krawczyk-Tyrpa 2001: 44–58; Dźwigol 2004: 86–136.

gar – garwoliński,
kar – kartuski,
kolb – kolbuszowski,
kols – kolski,
kroś – krośnieński,
Kasz – Kaszuby,
Koc – Kociewie,
Kuj – Kujawy,
lip – lipnowski,
lubl – lubliniecki,
łącz – łączycki,
miel – mielecki,
Mr – Mazury,
n-tar – nowotarski,
nidz – nidzicki,
olsz – olsztyński,
opocz – opoczyński,
ostroł – ostrołęcki,
płoc – płocki,
radz-podl – radzyński,
resz – reszelski,
ryb – rybnicki,
strzel-opol – strzelecki (Strzelce Opolskie),
suw – suwalski,
szczyc – szczycieński,
tarnob – tarnobrzeski,
węgr – węgrowski,
Wr – Warmia,
wys-maz – wysokomazowiecki,
zam – zamojski,
żyw – żywiecki.

Wykaz innych skrótów

gr. – grecki,
gw. – gwarowy,
kasz. – kaszubski,
łac. – łaciński,
niem. – niemiecki,
ok. – okolice,
sł. – słowacki,
śrłac. – średniowieczna łacina,
śrwniem. – średnio-wysoko-niemiecki.

Źródła

- AJKLW: *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, t. I–VI, oprac. zesp. pod red. Z. Sobierajskiego i J. Burszty, Wrocław 1979–1991; t. VII, oprac. zesp. pod red. Z. Sobierajskiego, Wrocław 1992; t. VIII–XI, red. Z. Sobierajski, Poznań 1994–2005.
- BIBWARSZ 1860 II: 748–760: A. Waga, *Abecadłowy spis wyrazów języka ludowego w okolicach Łomży, Wizny i przyległych*, „Biblioteka Warszawska. Pismo poświęcone naukom, sztukom i przemysłowi”.
- JP LXIII: 91–96: W. Steffen, *Uwagi o metatezie i haplologii w dialekcie warmińskim*, „Język Polski” 1983.
- KĄSSGO: J. Kaś, *Słownik gwary orawskiej*, t. I–II, wyd. II popr. i poszerz., Kraków 2011.
- KRAK: O. Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, seria 5–8: *Krakowskie*, cz. I–IV, Kraków 1871–1875.
- KUJ: O. Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, seria 3–4: *Kujawy*, cz. I–II, Warszawa 1867.
- LPW: F. Lorentz, F. Hinze, *Pomoranisches Wörterbuch*, t. I–IV, Berlin 1958–1973.
- MAZPR: O. Kolberg, *Mazury Pruskie*, „Dzieła wszystkie”, t. 40, Wrocław – Poznań 1966.
- MAZ VI: O. Kolberg, *Mazowsze. Część VI*, „Dzieła wszystkie”, t. 41, Wrocław – Poznań 1969.
- MIESPOG: W. Miesiączek, *Pogodki spod Lipowskiej*, Kraków 1967.
- MPTL XXVI: W. Gaj-Piotrowski, *Kultura społeczna ludu z okolic Rozwadowa*, „Prace i Materiały Etnograficzne”, t. 26, Wrocław 1967.
- NT II: K. Nitsch, *Wybór polskich tekstów gwarowych*, wyd. II zm. przez autora, Warszawa 1960.
- OIW: R. Olesch, *Der Wortschatz der polnischen Mundart von Sankt Annaberg*, t. I, Berlin 1958.
- PF IV: 173–279: R. Lubicz [H. Łopaciński], *Przyczynki do nowego słownika języka polskiego*, „Prace Filologiczne” 1893.
- PF V: 681–986: H. Łopaciński, *Przyczynek do nowego słownika języka polskiego*, „Prace Filologiczne” 1899.
- PIGOŃ: S. Pigoń, *Z Komborni w świat. Wspomnienia młodości*, wyd. IV rozsz., „Pamiętniki i Wspomnienia”. Seria 1: „Pamiętniki Polskie”, Kraków 1957.
- PJPAN 37: M. Szymczak, *Słownik gwary Domaniewka w powiecie łęczyckim*, cz. 2: *F–J*, „Prace Językoznawcze PAN”, 37, Wrocław 1964.
- PJPAN 41: M. Szymczak, *Słownik gwary Domaniewka w powiecie łęczyckim*, cz. 4: *M–Ń*, „Prace Językoznawcze PAN”, 45, Wrocław 1965.
- PJŚ IV: S. Bąk, *Teksty gwarowe z polskiego Śląska*, z. 1: *Teksty z 12 wsi w powiatach rybnickim i pszczyńskim*, „Wydawnictwa Śląskie. Prace Językowe”, nr 4, Kraków 1939.
- PKJ II: E. Klich, *Narzecze wsi Borki Nizińskie*, „Prace Komisji Językowej Polskiej Akademii Umiejętności” 1919.
- POZN: O. Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, seria 9–15: *W. Ks. Poznańskie*, t. I–VII, Kraków 1875–1882.

- RUD: S. Polaczek, *Wieś Rudawa. Lud, jego zwyczaje, obyczaje, obrzędy, piosnki, powiastki i zagadki*, Warszawa 1892.
- SGK: B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I–VII, Wrocław 1967–1976.
- SGOWM: *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, t. I–III, red. Z. Stamirowska, t. III–V, red. H. Perzowa, t. IV–VI, red. D. Kołodziejczykowa, t. VI, red. K. Sobolewska, Wrocław – Warszawa – Kraków 1987–1991 (t. I–II), Warszawa – Kraków 1993–2014 (t. III–VI).
- SKARŁ: J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków 1900–1911.
- SKJ V: 72–126: W. Grzegorzewicz, *O języku ludowym w powiecie przasnyskim*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie” 1894.
- SKOC: B. Sychta, *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej*, t. I–III, Wrocław 1980–1985.
- SKRZ: K. Skrzyńska, *Kobieta w pieśni ludowej*, „Biblioteka Wisły”, t. 8, Warszawa 1891.
- SO XIV: 45–176: A. Tomaszewski, *Mowa tzw. Mazurów wieleńskich*, „Slavia Occidentalis” 1935.
- SOBKUJ: Z. Sobierajski, *Gwary kujawskie*, „Prace Komisji Filologicznej – Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wydział Filologiczno-Filozoficzny”, t. 14, z. 2, Poznań 1952.
- STEFŚL: W. Steffen, *Słownik warmiński*, Wrocław 1984.
- STNW III: 36–49: H. Koneczna, *Zdania bezpodmiotowe w gwarze łowickiej*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Językowej Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” 1949.
- WISŁA X: 349–361: Z. Gloger, *Przysłowia ludu z okolic Tykocina*, „Wisła” 1896.
- WISŁA X: 725–744: K. Mátyás, *Przezwiska ludowe w powiatach tarnobrzeskim, niskim i brzeskim w Galicji*, „Wisła” 1896.
- WMAL: W. Malinowski, *Gwara rębowska*, „Biblioteczka Słuchaczy Państwowego Wyższego Kursu Nauczycielskiego w Lublinie”, nr 5, Warszawa 1925.
- ZB II: 209–259: W. Siarkowski, *Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Kielc*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1878.
- ZB VI: 86–158: O. Kolberg, *Właściwości, pieśni i tańce ludu ziemi dobrzyńskiej*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1882.
- ZB VIII: 247–323: S. Ulanowska, *Niektóre materiały etnograficzne we wsi Łukowcu (Mazowieckim) zebrane*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1884.

Literatura

- ADAMIEC D., 2007, *Frazeologia religijna okresu baroku (na tle tendencji kulturowych epoki)*, „Prace Instytutu Języka Polskiego”, 132, Kraków.
- BERA M., 1997, *Jednostki z wyrażeniami cholera i diabeł. Próba analizy semantycznej*, „Polonica”, t. XVIII, s. 125–140.
- BRZEZIŃSKI T., 1988, *Rozwój poglądów na istotę choroby*, [w:] idem (red.), *Historia medycyny*, Warszawa, s. 134–157.

- BURSZA J., 1967, *Lecznictwo ludowe*, [w:] idem (red.), *Kultura ludowa Wielkopolski*, t. III, Poznań, s. 393–436.
- DUBISZ S. (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, Warszawa 2003.
- DŹWIGOŁ R., 2014, „*Ni pies, ni bies*” – jednostki frazeologiczne z komponentami ‘pies’ oraz ‘diabeł’ w polszczyźnie, [w:] I. Vidović Bolt (red.), *Životinje u frazeološkom ruhu*, Zagreb, s. 1–13.
- DŹWIGOŁ R., 2004, *Polskie ludowe słownictwo mitologiczne*, „Prace Monograficzne Akademii Pedagogicznej im. KEN w Krakowie”, nr 372, Kraków.
- ENGELKING A., 2010, *Kłątwa. Rzecz o ludowej magii słowa*, wyd. II popr. i uzupeł., Warszawa.
- ESJPXVII–XVIII: W. Gruszczyński (red.), *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, <http://sxvii.pl>.
- GAJDA Z., 2011, *Do historii medycyny wprowadzenie*, Kraków.
- ISJP: M. Bańko (red.), *Inny słownik języka polskiego*, t. I–II, Warszawa 2000.
- KRAWCZYK-TYRPA A., 2001, *Tabu w dialektach polskich*, Bydgoszcz.
- LIBERA Z., 1995, *Medycyna ludowa. Chłopski rozsądek czy gminna fantazja?*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 1693, Wrocław.
- MARCZEWSKA M., 2012, *Ja cię zamawiam, ja cię wypędzam... Choroba. Studium językowo-kulturowe*, Kielce.
- NKPP: J. Krzyżanowski (red.), *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, w oparciu o dzieło Samuela Adalberga oprac. zesp. red. pod kier. J. Krzyżanowskiego, t. I–IV, Warszawa 1969–1978.
- PRZYBYLSKA R., 1986, *Co się komu „ciśnie na usta”, czyli o pewnym typie wyrażeń ekspresyjnych*, „Język Polski” LXVI, z. 5, s. 347–351.
- PSWP: H. Zgółkowa (red.), *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. I–L, Poznań 1994–2005.
- SEBAŃ: A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. I–II, Warszawa 2000.
- SEBOR: W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- SEŚL: F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I–V, Kraków 1952–1982.
- SEK: W. Boryś, H. Popowska-Taborska, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. I–VI, Warszawa 1994–2010.
- SFJP: S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I–II, Warszawa 1967.
- SGP: *Słownik gwar polskich, Źródła i t. I*, red. M. Karaś, J. Reichan, t. II–V, red. J. Reichan, S. Urbańczyk, t. VI, red. J. Okoniowa, J. Reichan, t. VII–IX, red. J. Okoniowa, J. Reichan, B. Grabka, z. 29, red. B. Grabka, R. Kucharzyk, J. Okoniowa, J. Reichan, z. 1, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, od z. 2 Łódź, t. III, Wrocław – Warszawa – Kraków, od t. IV – Kraków, 1977–.
- SJPD: W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
- SJPSz: M. Szymczak (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–III, wyd. VIII, Warszawa 1993.
- SL: S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, wyd. II, popr. i pomnożone, t. I–VI, Lwów 1854–1860.
- SPXVI: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. I–XXXIV, red. M.R. Mayenowa, t. XXXV – XXXVI, red. K. Mrowcewicz, t. I–XXII, Wrocław – Warszawa – Kraków 1966–1994, t. XXIII–XXXVI, Warszawa 1995–2012.
- SPLP: W. Lubaś (red.), *Słownik polskich leksemów potocznych*, t. I–VIII, Kraków 2001–2015.

SSJ: Š. Peciar (red.), *Slovník slovenského jazyka*, t. I–VI, Bratislava 1959–1968.

SStp: S. Urbańczyk (red.), *Słownik staropolski*, t. I–IX, Wrocław – Warszawa – Kraków 1953–1987, t. X–XI, Kraków 1988–2002.

SW: J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927 (*Słownik warszawski*).

TYLKOWA D., 1989, *Medycyna ludowa w kulturze wsi Karpat polskich. Tradycja i współczesność*, „Biblioteka Etnografii Polskiej”, nr 42, Wrocław.

WSJP PAN: P. Żmigrodzki (red.), *Wielki słownik języka polskiego PAN*, www.wsjp.pl.

www.akademicka.pl

